

ЗАКАРПАТСЬКА ЕЛІТА У ВЕЛИКІЙ ПОЛІТИЦІ

Маріан Токар,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри політології

Ужгородського національного університету

У статті увага приділяється проблемам участі представників регіональної політичної еліти Закарпаття у великій українській політиці. Політичне життя в регіоні базувалося на підвалинах демократичного суспільства і політична еліта формувалася за демократичними принципами. Внаслідок цього представники закарпатської еліти почали заповнювати групи вищої української адміністративної, партійної та парламентської еліти.

Ключові слова: Закарпаття, регіональна еліта, адміністративна еліта, партійна еліта, парламентська еліта.

In the article the attention is given to the problems of participation of the regional political elite of Zakarpattia in the great Ukrainian policy. The political life was based on the foundations of the democratic society and the political elite were formed through the democratic principles. On account of this, representative of the elite of Zakarpattia started filling up the cluster of the highest Ukrainian administrative, party and parliamentary elite.

Keywords: Zakarpattia, regional elite, administrative elite, party elite, parliamentary elite.

Закарпаття як політичний регіон особливою активністю й впливом на велику політику в Україні останнім часом не відзначається. Маючи певні специфічні уявлення про політичний розвиток держави, громадяни краю усе ж більш помірковані й послідовні у своїх політичних уподобаннях, аніж ті закарпатці, що представляють регіон на вищих щаблях української влади. Проте, незважаючи на те, що Закарпатська область є однією із найменших адміністративно-територіальних одиниць України, вона не позбавлена участі її представників у великій політиці. Ми пропонуємо класифікувати їх за посадовими рівнями загальнодержавного масштабу та активності. Для прикладу виберемо найвідоміших закарпатців, котрі яскраво і на різних рівнях представляли (продовжують представляти) регіон на загальноукраїнському політичному Олімпі.

Адміністративна еліта. Цю групу осіб утворюють політики, які виконували професійні обов'язки на найвищому державному рівні, зокрема як службовці найвищого рангу в президентській адміністрації та Кабінеті Міністрів.

Віктор Балоба. 27 вересня 2005 року був призначений на посаду Міністра з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи в уряді Юрія Єханурова. 4 серпня 2006 року Верховна Рада України перепризначила його на пост глави Міністерства надзвичайних ситуацій, але вже в уряді Віктора Януковича. А ще трохи більше ніж через місяць Віктор Ющенко призначив В. Балобу на посаду керівника Секретаріату Президента, з якої його було звільнено 19 травня 2009 року. На сьогодні це найвища посада, наближена до президента України, яку коли-небудь займав закарпатець. Його діяльність характеризують кризь вплив на оточення та прийняття важливих рішень президента В. Ющенка [1, с. 353].

Віктор Пинзеник. З 27 жовтня 1992 року до 13 серпня 1993 року обіймав посаду Міністра економіки України, віце-прем'єр-міністра України з економіки. З жовтня 1994 року до серпня 1995 року Віктор Пинзеник був першим віце-прем'єр-міністром України, а з серпня 1995 року до квітня 1997 року – віце-прем'єр-міністром України. У вересні 1994 року – січні 2000 року – позаштатний радник Президента України з питань економічної

політики. Був головою Ради з питань економічної реформи при Президентові України з грудня 1994 року, а з квітня 1995 року – головою Національної ради з питань статистики при Президентові України. З лютого 2005 року до серпня 2006 року – Міністр фінансів України в урядах Юлії Тимошенко та Юрія Єханурова. Склав депутатські повноваження 19 грудня 2007 року через призначення Міністром фінансів України в другому уряді Юлії Тимошенко. 12 лютого 2009 року подав заяву про звільнення з посади Міністра фінансів України через принципову незгоду з бюджетною політикою уряду в часи фінансово-економічної кризи. 17 лютого того ж року Верховна Рада проголосувала за відставку В. Пинзеника. Професійний економіст і фахівець-практик. Його вважають генератором деяких економічних реформ [1, с. 357 – 358].

Юрій Чижмарь. Державну службу високопосадовця розпочав у червні 2006 року в Міністерстві України з питань надзвичайних ситуацій та у справах захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. До цього політичною діяльністю займався на посаді радника голови Закарпатської обласної державної адміністрації, начальника управління Закарпатської обласної державної адміністрації (2005 р.), керівника апарату Закарпатської обласної державної адміністрації (2005 – 2006 рр.). З вересня 2006 року до жовтня 2007 року – керівник Служби Глави Секретаріату Президента України. 1 листопада 2007 року Указом Президента України призначений головою Тернопільської обласної державної адміністрації. А 6 березня 2010 року Указом Президента Віктора Януковича його було знято з цієї посади. Натомість з 13 липня 2010 року він продовжив державну службу на посаді заступника голови Київської обласної державної адміністрації. Його кар'єрний ріст пов'язують з Віктором Балою.

Нестор Шуфрич. З травня 1999 року – член Національної ради з питань молодіжної політики при Президентові України Леонідіві Кучмі. За часів президентства Віктора Ющенка – 13 грудня 2006 року – був призначений на посаду Міністра з питань надзвичайних ситуацій та захисту населення від наслідків Чорнобильської катастрофи. Вдруге це міністерство він очолив 21 грудня 2007 року, ввійшовши до складу уряду Віктора Януковича, де пропрацював до завершення каденції Кабінету міністрів [1, с. 362 – 363]. Втретє Нестор Шуфрич став на чолі згаданого міністерства вже за прем'єрства Миколи Азарова, щоправда ненадовго. 10 липня 2010 року його звільнили з посади міністра. А за день до цього президент Віктор Янукович призначив Нестора Шуфрича заступником Секретаря Ради національної безпеки і оборони України. Втрата авторитету Н. Шуфрича у правлячій верхівці була дещо не очікуваною. Це, очевидно, стало наслідком конкуренції елітних груп і боротьби за вплив на президента України Віктора Януковича.

Сергій Ратушняк. Спробу покорити найвищий щабель політичного Олімпу в Україні зробив і міський голова Ужгорода Сергій Ратушняк, взявши участь у виборах Президента України 2010 року. Перший кандидат від Закарпаття на найвищу посаду в державі набрав у регіоні 2,61% голосів виборців, що засвідчує про низький його електоральний рейтинг. Навіть в обласному центрі, мером якого він є, С. Ратушняк отримав 5,36% голосів. Але по Україні він мав кращі результати, ніж аутсайдери. Його виборча кампанія базувалась на впевненості у прихильності до нього місцевого електорату, скандалі з Арсенієм Яценюком з приводу його національності, який було через засоби масової інформації роздмухано до міжнародного резонансу, а також принциповому протистоянні з угрупованням Віктора Балоги [2, с. 118].

Партійна еліта. До цієї групи включаємо закарпатців, котрі входять до вищої партійної ієрархії на загальнодержавному рівні. Всього закарпатцям вдалося підкорити верхівку таких партій, як «Реформи і порядок», Народний Союз «Наша Україна», «Єдиний Центр».

Віктор Балога. 15 лютого 2008 року В. Балога покинув лави президентської партії «Народний Союз «Наша Україна» (НСУ) і започаткував нову партію демократичного типу – став фактичним куратором нового політико-партійного проекту. Навесні 2008 року

за його участі була створена нова партія – «Єдиний Центр», фактичним керівником якої він залишається і по сьогодні [1, с. 353]. У серпні 2010 року офіційно включений до складу Колегії лідерів партії (співголови організації).

Ігор Криль. Будучи політичним компаньйоном Віктора Балого, постійно діє в одному ключі з прийнятими соратниками рішеннями. Підтримавши президентську політику Віктора Ющенка, активно зайнявся партійною діяльністю. З 2007 року займав посаду заступника голови партії «Народний Союз «Наша Україна» (НСНУ). Вийшовши з групою Віктора Балого зі складу цієї партії, весною 2008 року був обраний керівником нової політичної сили – «Єдиний Центр». У серпні 2010 року увійшов до Колегії лідерів (групи керівників) цієї ж політичної партії [1, с. 355].

Василь Петьовка. У липні 2008 року Василь Петьовка був обраний членом Президії політичної партії «Єдиний Центр». З серпня 2010 року – член Колегії лідерів цієї політичної сили [1, с. 356 – 357].

Віктор Пинзеник. Один із засновників та голова партії «Реформи і порядок» (ПРП) з жовтня 1997 року. Постійно позиціонував політичну силу з демократичним табором, співпрацюючи на різних етапах з Віктором Ющенком та Юлією Тимошенко. Останнім часом відійшов від активної політичної діяльності. У лютому 2010 року на з'їзді партії замість Віктора Пинзеника головою ПРП обрали Сергія Соболева.

Парламентська еліта. Її представляє група осіб – вихідців із Закарпаття, які активно виконують функції народних депутатів України, задіяні в роботі різноманітних парламентських фракцій, комісій тощо.

Віктор Балоба. Його політична кар'єра розпочалася навесні 1998 року. Віктор Балоба переміг на виборах міського голови в м. Мукачевому (як член СДПУ (о)). З травня 1999 року до червня 2001 року обіймав посаду губернатора (голови обласної державної адміністрації) Закарпатської області. На цій посаді став відомим на всю Україну, ініціювавши департизацію службовців обласної держадміністрації [4, с. 299]. У квітні 2002 року став народним депутатом України (як безпартійний). У парламенті вступив у опозиційну фракцію «Наша Україна». Працював у комітеті з питань економічної політики, власності та інвестицій. Після перемоги Віктора Ющенка на президентських виборах В. Балоба у лютому 2005 року повертається на посаду губернатора Закарпаття. Парламентську діяльність призупинив унаслідок залучення до роботи в Кабінеті міністрів України [1, с. 353].

Віктор Бедь. Адвокат, член Закарпатської обласної Колегії адвокатів. Член НРУ, голова районної та обласної організації Народного Руху України. Член ХДПУ, заступник голови, голова об'єднаної ради обласної організації, голова комітету захисту прав людини при ХДПУ. Лідер Християнсько-народної спілки Закарпаття. Депутат Ужгородської міської Ради. 18 березня 1990 року був обраний народним депутатом України у Тячівському виборчому окрузі № 176 Закарпатської області. Здійснював повноваження народного депутата з 15 травня 1990 року до 10 травня 1994 року. У 1991 році Віктора Бедя обрали керівником Закарпатського блоку націонал-патріотичних сил краю «Демократична Україна». Перший керівник Тячівської організації НРУ за перебудову (з 28 жовтня 1989 року). З 12 січня до 3 травня 1992 року очолював Закарпатську обласну організацію НРУ. Входив до складу утвореної Демократичним блоком парламентської опозиції групи «Народна рада», фракції Народного Руху України. Член Комісії Верховної Ради України з питань оборони і державної безпеки [3, с. 20].

Олександр Кеменяш. Народний депутат України трьох скликань. Уперше до Верховної Ради Олександр Кеменяш обирався у 2002 році (депутатські повноваження склав у квітні 2006 року). Як самовисуванець він переміг у виборчому окрузі №73. На час виборів очолював правління ЗАТ «Апекс». На початку парламентської діяльності був позафракційним депутатом, а з червня 2005 року став членом фракції Блоку Юлії Тимошенко. Працював у Комітеті з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи (з червня 2002 року). Упродовж квітня

2006 – червня 2007 років був народним депутатом ВР України 5-го скликання. Депутатські повноваження отримав, пройшовши до парламенту від Блоку Ю.Тимошенко (№ 67 у списку). У листопаді 2007 року внаслідок дострокових парламентських виборів став народним депутатом України 6-го скликання знову від БЮТ. Член ВО «Батьківщина», незмінний член останніх років Комітету з питань екологічної політики, природокористування та ліквідації наслідків Чорнобильської катастрофи [1, с. 354-355].

Ігор Кріль. У 2000 році став першим заступником голови Закарпатської обласної державної адміністрації Віктора Балоги. У 2005 році виконував ці функції черговий раз. Очолював податкову адміністрацію в Закарпатській області. На парламентських виборах 2006 року був обраний до складу Верховної Ради під № 71 за виборчим списком ВБ «Наша Україна». На дострокових виборах 2007 року отримав депутатський мандат за списком Блоку «Наша Україна – Народна Самооборона» (НУНС) (№ 40). Ігор Кріль був головою підкомітету з питань оподаткування доходів фізичних осіб (включаючи спрощені системи оподаткування фізичних осіб) і обов'язкових відрахувань до солідарних фондів державного соціального забезпечення та пенсійного страхування Комітету Верховної Ради України з питань податкової та митної політики, а також членом групи з міжпарламентських зв'язків з Канадою, Королівством Нідерландів, Сполученим Королівством Великої Британії та Північної Ірландії, Словацькою Республікою, Угорською Республікою, Республікою Казахстан, Федеративною Республікою Німеччина [1, с. 355].

Едуард Матвійчук. Незважаючи на те, що він був незмінно депутатом трьох скликань Верховної Ради України, особливою активністю не відзначився. З квітня 2002 року до березня 2005 року – народний депутат України 3-го скликання, обраний за списками Виборчого блоку Віктора Ющенка «Наша Україна». З 28 листопада 2003 року – член депутатської фракції Партії регіонів. Народний депутат України 5-го скликання з квітня 2006 року до листопада 2007 року. Обраний за списком Партії регіонів (№ 102 у виборчому списку). Член фракції Партії регіонів з травня 2006 року. З липня 2006 року був членом Комітету з питань європейської інтеграції. Народний депутат України 6-го скликання з листопада 2007 року від Партії регіонів (№ 131 у виборчому списку) [1, с. 355 – 356]. Після перемоги Віктора Януковича на президентських виборах 2010 року указом Президента України 18 березня 2010 року був призначений губернатором Одеської області.

Іван Мигович. Один із небагатьох народних депутатів України від Закарпаття, котрий прийшов у парламент не із бізнесових структур. Народний депутат України двох скликань. До свого обрання Іван Мигович працював на комуно-партійній роботі – керівником сектору ідеологічного відділу в апараті ЦК КПРС. Після цього був обраний секретарем Закарпатського обкому Комуністичної партії України. Напередодні парламентських виборів 1998 року залишався членом бюро крайового обкому КПУ. Черговий раз Іван Мигович очолив Закарпатський обком КПУ на початку 2000 року. На вибори, що відбулися 29 березня 1998 року, до списку партії комуністів був рекомендований крайовою партійною організацією. У виборчому списку отримав № 55. Склад депутатські повноваження у квітні 2002 року. Тоді ж був повторно обраний народним депутатом України від КПУ (квітень 2002 – березень 2006 років). За час другої депутатської каденції І. Мигович вніс на розгляд парламенту 20 законопроектів, 78 депутатських запитів і понад 300 звернень. Був членом багатьох комітетів, міжпарламентських комісій та робочих груп, у тому числі керівником робочої групи ВР України в експертній раді Європарламенту з питань міграційного законодавства (2001 рік) [1, с. 356].

Василь Петьовка. Політичну діяльність розпочав з липня 2000 року як депутат Закарпатської обласної ради від м. Мукачєвого. У березні 2002 року став заступником голови постійної комісії Закарпатської облради з питань територіального та земельного устрою, агропромислового комплексу і розвитку села. Упродовж 2002 – 2003 років Василь

Петьовка був членом Мукачівського міськвиконкому, а з 30 червня 2003 року – Мукачівським міським головою. У березні 2002 року обраний до Закарпатської обласної ради за підтримки блоку «Наша Україна». У березні 2005 року став членом Ради Народного Союзу «Наша Україна». З березня 2006 року вдруге обраний міським головою м. Мукачевого. Тоді ж Василь Петьовка стає кандидатом у народні депутати України від Блоку «Наша Україна» під № 224 у виборчому списку. Внаслідок результатів дочасних парламентських виборів, з листопада 2007 року став народним депутатом від ВБ «Наша Україна – Народна Самооборона» (№ 60 у виборчому списку). Був членом однойменної фракції, а також Комітету з питань фінансів і банківської діяльності (з грудня 2007 року) [1, с. 356 – 357].

Віктор Пинзеник. Народний депутат України 1-го, 2-го, 3-го, 4-го, 6-го скликань. Будучи народним депутатом України 1-го скликання з грудня 1991 року, став членом Комісії з питань економічної реформи та управління народним господарством. З березня до жовтня 1992 року був заступником голови Колегії з питань економічної політики Державної думи України. Народний депутат України 2-го скликання з березня 1994 року до квітня 1998 року. Член Комітету з питань фінансів і банківської діяльності. Член депутатської групи «Реформи». Народний депутат України 3-го скликання з березня 1998 року до квітня 2002 року. З липня 1998 року він став членом Комітету з питань фінансів і банківської діяльності, а з грудня 1998 року – керівником фракції ПРП «Реформи-центр». З липня 1997 року до січня 1999 року – член Державної комісії з проведення в Україні адміністративної реформи. У 2002 році вчетверте був обраний депутатом Верховної Ради України за списком Блоку Віктора Ющенка «Наша Україна» (№5 у виборчому списку). Член парламентського Комітету з питань фінансів і банківської діяльності, перший заступник голови фракції «Наша Україна». На парламентських виборах 2006 року балотувався за списками Блоку «Пора-ПРП», однак до Верховної Ради не потрапив (виборчий блок не подолав тривідсоткового бар'єру). Був народним депутатом України 6-го скликання. На позачергових виборах 2007 року балотувався від БЮТ під № 6 у виборчому списку. На час виборів тимчасово не працював, виключно займаючись партійною роботою (ПРП). Заступник голови фракції «Блок Юлії Тимошенко» [1, с. 357 – 358].

Нестор Шуфрич. Народний депутат України трьох скликань. У 1998 – 2002 роках – народний депутат України 3-го скликання (по виборчому округу № 70 Закарпатської області від СДПУ(о) під № 22 в партійному списку). Уповноважений представник фракції СДПУ(о) з травня 1998 року. Був першим заступником голови партії. Упродовж 1998 – 2000 років – член комітету Верховної Ради з питань економічної політики, управління народним господарством, власності та інвестицій. З червня 1998 року – член Контрольної комісії з питань приватизації. У 2001 – 2002 роках був членом комітету Верховної Ради з питань бюджету, заступником голови комітету (з квітня 2001 року). У 2002 році став кандидатом у народні депутати України по виборчому округу № 70 Закарпатської області від СДПУ(о), а після поразки, з липня 2002 року, був обраний народним депутатом України 4-го скликання по виборчому округу № 201 Черкаської області. Під час президентських виборів 2004 року був представником Віктора Януковича в Центральній виборчій комісії. 26 березня 2006 року став кандидатом у народні депутати України від Опозиційного Блоку «Не Так!» (під № 4 у виборчому списку). Одночасно балотувався в парламент АР Крим, Донецьку обласну раду і в Одеську міську раду (переміг і відмовився від мандата). Став депутатом Верховної Ради АР Крим. 5 серпня 2007 року вступив до лав Партії регіонів і на дострокових парламентських виборах 2007 року був обраний у Верховну Раду за її виборчим списком (№ 5) [5, с. 1104].

Сергій Ратушняк. З червня 1994 року до липня 1998 року – голова Ужгородської міської ради народних депутатів, Ужгородський міський голова. Після фінансового скандалу у вересні 1998 року Сергій Ратушняк виїхав за кордон і подав звітну заяву про звільнення з посади міського голови Ужгорода. Водночас, сесія Ужгородської міськради

обрала С. Ратушняка почесним міським головою «за позитивні зрушення у соціально-економічному житті міста». У липні 2000 року, під час перебування під слідством, був обраний депутатом Закарпатської обласної ради (з липня 2000 року до квітня 2002 року). У 1998 році став кандидатом у народні депутати України. Однак його реєстрація була скасована незадовго до виборів. На виборах Ужгородського міського голови в тому ж році його підтримали вже близько 77% місцевих жителів. У 2001 – 2002 роках працював радником голови Закарпатської ОДА з питань підтримки та розвитку підприємництва на громадських засадах. На виборах до Верховної Ради України 2002 року як самовисуванець став народним депутатом України 4-го скликання (обраний від 70-го округу). Одночасно став міським головою Ужгорода, але обрав роботу в парламенті. На виборах 2006 року черговий раз був обраний міським головою Ужгорода. Під час свого депутатства у Верховній Раді України перебував у лавах фракцій та груп «За Єдину Україну», «Народовладдя», «Демократичні ініціативи» (до вересня 2003 року), «Наша Україна» (з жовтня 2003 року), «Регіони України» (з грудня 2003 року). У 2005 році увійшов до парламентської фракції Народної партії України Володимира Литвина. Був заступником голови СДПУ, головою Закарпатської обласної організації ВО «Громада» (1998 рік), членом Центральної ради Української партії «Єдність» (у 2000 році очолював Закарпатську обласну організацію цієї партії). З 1998 року – голова громадської організації «Нове Закарпаття». З 24 грудня 2004 року незмінно перебував у лавах Народної партії України. До вересня 2009 року очолював її Закарпатську організацію [1, с. 358 – 360].

Михайло Сятиня. Народний депутат України 4-го скликання (з квітня 2002 року – квітня 2006 року). Як самовисуванець був обраний у виборчому окрузі № 74 від Закарпатської області. На час виборів був безпартійним. У парламенті увійшов до фракції «Єдина Україна» (травень – червень 2002 року). Згодом був членом групи «Народовладдя» (червень – листопад 2002 року), фракції Аграрної партії України (листопад 2002 року), групи «Народовладдя» (листопад 2002 року – січень 2003 року), фракції Аграрної партії України (січень 2003 року – червень 2004 року), фракції Народної аграрної партії України (червень 2004 року – березень 2005 року), фракції Народної партії (з березня 2005 року). Обіймав посаду голови підкомітету з питань законодавчого забезпечення розвитку фармації та здійснення фармацевтичної діяльності Комітету ВРУ з питань охорони здоров'я, материнства та дитинства (з червня 2002 року). Був членом декількох тимчасових слідчих комісій, а саме: Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань вивчення ситуації у зв'язку з проведенням у червні 2003 року позачергових виборів міського голови м. Мукачєвого Закарпатської області та забезпечення конституційних прав громадян під час виборів, фактів порушення правоохоронними органами виборчого законодавства України, Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування фактів тиску на народних депутатів України з боку державних органів, Тимчасової слідчої комісії Верховної Ради України з питань розслідування обставин отруєння кандидата на пост Президента України, народного депутата України Ющенка Віктора Андрійовича. Михайло Сятиня під час депутатства – заступник члена Постійної делегації у Парламентській асамблеї Організації Чорноморського економічного співробітництва, член групи з міжпарламентських зв'язків з Республікою Казахстан, член групи з міжпарламентських зв'язків з Федеративною Республікою Німеччина, член групи з міжпарламентських зв'язків з Угорською Республікою, член групи з міжпарламентських зв'язків з Республікою Словенія, член групи з міжпарламентських зв'язків з Польською Республікою, член групи з міжпарламентських зв'язків з Державою Ізраїль [1, с. 361 – 362].

До цієї групи осіб можемо зарахувати й **Івана Різака** (у квітні 2002 році став народним депутатом України, пройшовши до Верховної Ради за списком СДПУ(о) (до вересня 2002 року)), **Сергія Слободанюка** (у 1995 році на додаткових виборах був обраний народним депутатом України від Ужгорода) [1, с. 360 – 361]. Їхнє депутатство особливо нічим не

позначилося. Наразі активно займається парламентською діяльністю народний депутат України, член Партії регіонів, закарпатець *Сергій Мошак*.

Таким чином, політичні еліти, що виходять з регіонів (регіональні еліти), відіграють важливу роль у розвитку політичного процесу в Україні. Одночасно вони виступають провідниками загальнонаціональної політики на місцях, слугують опорою всього державного механізму. Важливою є політична спроможність осіб займатися великою політикою, які не тільки мають владні повноваження, а й представляють партійну еліту, здійснюють активну парламентську діяльність. Бачимо, що Закарпаття також представлене в цьому спектрі й надалі намагається брати участь у загальнонаціональних суспільно-політичних процесах на різних управлінських рівнях.

1. Остапець Ю. Закарпаття через призму політичних виборів: монографія / Юрій Остапець, Маріан Токар; [Серія «Studia Regionalistica»]. – Ужгород: Видавництво «Карпати», 2009. – 408 с. **2.** Остапець Ю. Регіональні особливості президентських виборів 2010 р. в Закарпатській області / Юрій Остапець, Олександр Пелін, Маріан Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Випуск 14. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2010. – С. 106 – 122. **3.** Пашенко В. Політичне Закарпаття. 15 років вибору: довідник / Віктор Пашенко. – Ужгород: Видавництво Олександри Гаркуші, 2006. – 136 с. **4.** Токар М. Регіональна політична еліта: тенденції творення / Маріан Токар // Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Політологія, соціологія, філософія. – Випуск 13. – Ужгород: Видавництво УжНУ «Говерла», 2009. – С. 297 – 299. **5.** Хто є хто в Україні: біографічний довідник; [Уклад. і ред.: Юрій Марченко, Олександр Телемко]. – Київ: Видавництво «К.І.С.», 2007. – 1136 с.